

Ferge Zsuzsa

Megjelent: *Struktúra és szegénység* (2006) In: Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció*. Napvilág Kiadó. 479-500

Struktúra és szegénység¹

Nem vállalkozom arra, hogy tudományos pontossággal írjam le a mai kaleidoszkópmozgásokat: a cső még forog, bár nem tudjuk, ki vagy kik forgatják. Inkább esszé ez, mint tanulmány, a tudományos apparátusa sem teljes. Így – többek között – idézés nélkül plagizálom saját korábbi írásaimat.²

A struktúra értelmezése

Sokan úgy gondolják, hogy a „nagy egészekről”, például egy-egy társadalomról, valamennyire is szilárd struktúrákról ma már nem lehet általános szinten, nagy összefüggésekben beszélni. Az emberek szabadon választanak és döntenek, a tudományosnak minősített, racionálisan értelmezhető szabályszerűségek legfőljebb kis részletek esetében érvényesülnek. A posztmodernitás a „nagy narratívák” eljelentéktelenedését hozza magával, s ezzel a társadalmi meghatározottságok gyengülését, az individuális választások sokasodását, az „élet esztétizálásának” programját (Featherstone 1995). Lehet, hogy mindez igaz. Lehet, hogy az úgynevezett posztmodern világban a társadalom kevésbé határozza meg a sorsokat, mint korábban, a múlt kevésbé magyarázza a jelent, a hasított fa nem kerül halomba, és semmi nem determinált. Nem merek állást foglalni abban, hogy ez mennyire lehet igaz bolygónk egészére, bár a kételyeim súlyosak, ha elnézem az első és harmadik világot. (A második elolvasóban van). Abban azonban meglehetősen biztos vagyok, hogy Magyarország nem a posztmodernitásban él. A társadalom számít, ha folyton változik is. Az emberek túlnyomó többsége nem választja szabadon sem a sorsát, sem azt, hogy hogyan él, hogyan „viselkedik”.

A társadalom az erőforrások eloszlása és elosztása mentén rendeződik. Innen a kaleidoszkóp-kép. A „nagy átmenet” nálunk úgy elkezdett szétrázni minden erőforrást, és a hozzájuk kapcsolódó embereket is, hogy túl sok minden vált formátlanná, zavarossá. A kaleidoszkóp mind lassabban forog, lassan szilárdabb mintázatok alakulnak ki. Az új alakzatok – a szétrázódó erőforrások új eloszlásának kimenete – pedig nem a véletlen művei. A metaforáról innen a „valósághoz” térek vissza.

¹ Köszönöm Deák Andrea, Kecskeméti Károly és Várnai Györgyi kritikáit.

² Az újabb munkák közül Ferge 2002a és 2002b.

Magam (sokakkal összhangban) a társadalmi struktúrát viszonyok kapcsolódásaiból formálódó rendszerként fogom fel. Ezek a viszonyok a különféle társadalmi erőforrások körüli mozgások során alakulnak ki és szilárdulnak meg. A küzdelmek a meglévő források megtartásáért, újak megszerzéséért konkrétan mindig egy-egy területen belül zajlanak. A megközelítéstől és az elemzés céljától függ, hogy ezt a területet milyen fogalommal írjuk le. Ha a rendszerek elemzése a cél, akkor az alrendszer jó kifejezés lehet. Ebben az írásban az erőforrások körüli küzdelmekről van szó, és akkor a küzdelem terepét a bourdieu-i értelemben vett mező vagy erőter írja le jobban.³ Így a látszólag külön elméletekhez tartozó fogalmak – struktúra és viszonyok, illetve erőforrások és mezők – összekapcsolódnak.

Erőternek vagy mezőnek lehet tekinteni egy-egy vállalatot, egy iparágat vagy akár az egész gazdaságot, ha tetszik, a világgazdaság bizonyos metszeteit is; egy sportegyesületet, egy sportágot vagy az egész sportot; egy-egy egyetemet vagy épp az egész tudományos világot – minden többé-kevésbé világosan lehatárolt halmazt. A küzdelem egy adott erőterben (látszólag vagy ténylegesen) különböző tétékért vagy „tőkékért” folyik, legyen az pénz, vagyon, információ, rang, hatalom, befolyás, kapcsolat, elismerés, helyezés, privilégium. A gazdasági hatalomért és helyezésért a „gazdaságban”, a piacon és intézményeiben, illetve intézményei között folyik a verseny. A tudományos elismertségért és ezzel járó befolyásért a tudományos „mezőben” küzdenek. A politikai hatalomért folyó küzdelem részben a szorosan vett politikai mezőben zajlik, de a szokásosnál nagyobb mértékben hat(hat)ja át a teljes, komplex társadalmi erőteret. A téték – az egyes erőterekre jellemző sajátos tőkék, például a gazdaságban a gazdasági tőke, a tudományban az elismert tudás, a sportban az olimpiai helyezés – különböznek. A legfontosabb tőkék (anyagi jellegű tőkék, hatalom, tudás, kapcsolatok) érvényessége általános, de az egyes mezőkben egymáshoz viszonyított jelentőségük különbözhet.

A mezők maguk is erőterben vannak, amelyet a mezők közötti sokféle feszültség tölt meg tartalommal. Küzdelem zajlik a mindenütt fontos forrásért, a pénzért, a fölényért a másik mezővel szemben, vagy magáért a fennmaradásért. Ezek a küzdelmek folynak vállalatok között, tudományágak vagy művészeti ágak között, vagy éppen a politika és a gazdaság között. (Ez utóbbiról, illetve a gazdaság erőfölényéről l. Szalai E. 2001).

További kérdés az, hogy kik a versenyzők. Látszólag mindenki, aki az adott társadalomban él. A valóságban azonban nem mindenki versenyez mindenkivel. Egy-egy mezőben az versenyezhet a helyezésekért – az lehet elismert szakember, tudós, színész, politikus, vállalkozó, menedzser –, aki egyáltalán be tud lépni a játékba. A belépésnek azonban vannak kimondatlan előfeltételei. Az lép be eséllyel, az az igazi versenyző, akinek van már valamilyen anyagi vagy szimbolikus tőkéje, aki felvértezte magát a versenyre.

³ Noha a hivatkozások is esetlegesek, annyi nyilvánvaló, hogy Bourdieu tőke- és mezőkonstrukcióját használom itt fel (Bourdieu 1978, 2002).

Ebbe beletartozik megfelelő beállítódása, egy olyan versengő habitus, amelyre családi és saját tapasztalatai kondicionáltak. A verseny valószínűleg mindig az egymáshoz legközelebb állók között lesz a legelkeseredettebb, akiknek az esélyei hasonlóak, azaz akik legjobban fenyegetik a másik sikerét.

Nagyon sokan vannak azonban, akik minden küzdelemben esélytelenek, ha a jó helyezések megszerzéséről van szó. Túl kevés vagy semmilyen eszközzel, tőkével nem rendelkeznek, hogy (bármelyik mezőben, bármelyik alrendszerben) a siker reményével induljanak.

Ugyanakkor mindenkinek szüksége van valamennyi erőforrásra. Ha máshoz nem, a pusztá fennmaradásához. A megélhetési küzdelemben a tét sokak számára nem az élre kerülés, a jó helyezés, hanem az, hogy lent maradásuk a gazdasági, politikai, kulturális kisémmizés (vagy megfosztás) milyen szintjét, mértékét, formáját fogja jelenteni. Hogy egyáltalán jutnak-e létfenntartó tevékenységhez, és ha igen, milyen erőfeszítéseket követel ez tőlük, milyen körülmények között kell végezniük, s milyen ellenszolgáltatást, jövedelmet kínál számukra. A létfenntartó tevékenységek rendszere a források körüli küzdelmek kimenetét mutatja, és ezzel mintegy szabad szemmel kivehető képet rajzol a struktúráról. Első látásra úgy tűnhet, hogy a tevékenységcsoportok alkotják magát a struktúrát. E tevékenységcsoportokat „munkajellegcsoportok” néven foglaltam össze első munkáimban, hangsúlyozva, hogy ez csak a felület, amely azonban szemléletes képet rajzol. A kérdés, amelyre visszatérek, hogy ez vagy valamilyen hasonló fogalom érvényes-e a mai kapitalizmus viszonyai között is.

A struktúrát végül is az formálja, ahogyan az erőforrások körüli küzdelem nyomán kialakuló egyenlőtlen viszonyok összekapcsolódnak a társadalmi térben, az egész társadalom szintjén.

Államszocialista struktúra

Az államszocializmus struktúrájának alapja, meghatározója a viszonylag nyugodtabb szakaszokban is a központi hatalom működésmódja, a központi túlhatalom által meghatározott viszonyok voltak. A hatalmi viszony teljes aszimmetriája valami olyasmit jelent, hogy a ténylegesen hatalommal rendelkezők igen szűk csoportja (a nómenklátúra vagy elit, vagy talán politikai uralkodó „osztály”) áll szemben a túlnyomó többséggel, amelyet szinte teljesen kizár a legitim hatalomhoz való hozzáférés lehetőségeiből. Alkotmányosan léteznek ugyan a „polgári” és „politikai” jogok (Marshall 1991), ám az Alkotmányt bármilyen alacsonyabb jogforrás, akár miniszteri rendelet is érvénytelenítheti. Ezzel a papíron létező jogok kiürülnek. A politikai osztály így autoriter módon dönt anyagi és szimbolikus források létrehozásáról, elosztásáról és újraelosztásáról, és ezek révén arról is, hogy emberek vagy csoportok milyen helyet foglaljanak el a különböző szintereken – a fizikai megsemmisítéstől vagy társadalmi ellehetetlenítéstől a bizonytalan időtartamú kooptálásig, felemelésig.

A mezők formálisan elkülönültek, a társadalom a modernitásnak megfelelő alrendszerekre tagolódott. A politikai hatalom azonban mindegyikben lefojtotta a küzdelmeket és befolyásolta kimenetelüket. E lefojtás ellenére rengeteg egyenlőtlenség élt tovább, vagy jött létre. Fontos kutatási kérdés volt, mi is szervezi a fennmaradó, újratermelődő vagy épp újonnan megjelenő egyenlőtlenségeket az adott hatalmi paradigmán belül. Az iskolázottság, a régiók, a település jellege (városiassága vagy nagysága), a vezető-vezetett hierarchia, a gazdasági ágazat, a jövedelem, alkalmanként a társadalmi származás külön-külön is sokféle egyenlőtlenséget hordozott. Szükség volt egy átfogóbb, több strukturális jelentést tartalmazó osztályozásra. A régi marxi kategóriák idejüket múlták, az új politikai társadalomképnek – a két osztály és egy réteg „modellnek” – sosem volt sok köze a valósághoz. A megoldást a létfenntartó foglalkozások szerepének újragondolásában és strukturális jelentőségük tisztázásában láttuk.

Úgy tűnt, hogy a döntéshozatal, a fölé- és alárendeltségek, a tudás, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítések, a munkakörülmények, sőt bizonyos mértékig a lakóhely és a társadalmi indulás is mind hozzájárultak olyan létfenntartó tevékenységek kialakításához, amelyek beilleszkedtek a társadalmi munkamegosztásba. Másként fogalmazva: a munkamegosztásban elfoglalt hely komplexen fejezte ki a különböző erőforrásokért folyó – akkor nagyon visszafogott, lefojtott – küzdelem kimenetét. A tevékenység jellemzésére „a végzett munka jellege” kifejezést használtuk. Természetesen akkor is tudtuk, hogy a „munkajellegcsoport” nem jelent sokkal többet, mint a korábbi „társadalmi-gazdasági csoportok” vagy valamilyen foglalkozási csoportok átkeresztelését. Az új fogalomra azért volt szükség, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes tartalma. A munka jellege az egyenlőtlenségek számos dimenzióját vagy összetevőjét látszott összekapcsolni.⁴ Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom „természetes” tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportok nem mondtak ellent az odatartozók önképének. Azt sosem állítottuk, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét megmagyarázza. A feltételezés csak annyi volt, hogy e csoportoknak a legtöbb egyenlőtlenség esetében jelentős magyarázó erejük lesz. Az empirikus kutatás eredményei a feltevést igazolták. A munkajellegcsoportok arra mindenképp alkalmasak, hogy segítsenek az egyenlőtlenségeket összefoglalóan bemutató társadalmi rétegződési modell kialakításában (1. ábra).

⁴ Ezért félreértésen alapulnak több történész értelmezései, például az, hogy e rétegződésmodell hiányossága az, hogy „egy dimenzió, a munka alapján próbált érvényes társadalomszerkezetet rajzolni” (Valuch 2001, 24. o.), vagy hogy a munkajellegcsoportokat csak azért javasolta a szociológusok egy csoportja, hogy kivédje „az osztályárulás bűnébe esés vádját” (Gyáni–Kövérv 1998, 72. o.).

Mindemellett igaz, hogy a forráselosztást alapvetően, minden mezőben mélyen befolyásoló hatalmi viszonyt egy 1960 körüli kutatásban nem tudtam kezelni. Ezért elválasztottam a hatalom mint átfogó társadalmi viszony „társadalmi munkamegosztáshoz tartozó” aspektusát, a társadalmilag „funkcionális” döntéshozatalt az „öncélúvá váló” kényszertől és erőszaktól, amikor a hatalom „elidegenedik” a társadalomtól, és önmaga szolgálojává válik. Ez utóbbi aspektusról csak annyit mondtam, hogy nem tartozik tárgyamhoz (Ferge 1969, 96–97. o.).

A hatalmi viszony mindent átható jellege azonban még semmit nem mond arról, hogy mi volt a diktatúra további tartalma, s egyáltalán mit is akart a hatalom akarni? E kérdésre megint rengeteg (akkor nem érinthető) válasz adható a nemzetközi nagyhatalmi törekvésektől a hatalom önmagáért való birtoklásának gyönyöréig. Mindezek a hajtóerők külön-külön vagy együtt hatást gyakorolhattak az akkori abszolút hatalom birtokosainak jó részére. Ám a kimenetre nézve nem igazítanak el. A mi kérdésünk az, hogyan akarta vagy hogyan „hagyta alakulni” a hatalom a tényleges élethelyzeteket, a forrásokhoz való hozzájutás folyamatait, azt, hogy milyen egyenlőtlenségrendszer, milyen „rétegződés” jön létre. A hatalom mindent befolyásolni tudott saját hatalma érdekében, de ebből nem következik egyértelműen, hogy milyen forráselosztást tartott saját érdekét szolgálónak. A hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi az egyenlőtlenségek alakulásáról.

A hatalom céljainak megértéséhez nem tehető zárójelbe az az ideológia, amelynek nevében a konkrét célokat megfogalmazták. Ebből a szempontból – nagyon rövidre zárva – olyan felzárkózási, „modernizációs”, civilizatorikus kísérletről volt szó, amelynek hivatalos ideológiája szocialista eszmék alapján próbálta volna az új társadalmat megszervezni. Tulajdonképpen a hatvanas években a rétegződésre vonatkozó kérdést rosszul tettük fel. Nem az volt a rejtély, hogy miért voltak „túl nagyok” az egyenlőtlenségek az egyenlőség ideológiájához képest, hanem az, hogy miért csökkenhettek olyan jelentősen a háború előtti Magyarországhoz képest. Nem az volt a kérdés, hogy miért maradt meg a szegénység, hanem hogy hogyan zsugorodott viszonylag szűkre, viszonylag sekélyre? Minderre csak részben ad magyarázatot a hatalom diktatórikus jellege. Mivel semmilyen eszköz nem volt arra, hogy az (ilyenként nem létező) civil társadalom bármit számon kérjen a hatalmon, miért közeledhetett mégis a gyakorlat az ideológiához, legalább bizonyos vonatkozásokban?

A válasz egyik eleme a verseny lefojtottsága. Éppen a politikai korlátok miatt korlátozottak voltak a forrásokért való versengés tétjei, és meglehetősen kevés eszköz állt rendelkezésre. Ezek a korlátok mintegy bensővé válva a törekvéseket is szabályozták. Egy másik ok a politika „gazdasági hatékonyságának” mérlegelése lehetett (többé-kevésbé tudatosan). Egy – legalább részben – legitim rendszert könnyebb tartósan fenntartani, mint egy

többségre nehezedő teljes diktatúrát. 1956 után ez az üzenet különösen világossá vált. Sok olyan (egyenlősítő, pontosabban egyenlőtlenségcsökkentő) folyamat és intézmény jelent meg, amelyek a többség „társadalmi igazságosság” képzetének megfeleltek, és bevezetésük nem, vagy „csak” a korábban privilegizált kisebbséggel szemben igényelt diktatórikus módszereket. Az egyenlőtlenségcsökkentés távolról sem csak anyagi források elosztásának átalakításáról szólt, hanem jogokról, életesélyekről, érintkezési formákról, szimbolikus rendszerekről is. A munkához való jog – együtt a büntetőjogilag szankcionált munkátlansággal – megteremtette a létfenntartáshoz való hozzáférés alapját. Ennek egyenlősítő potenciálját erősítette a bérek korlátozott differenciálása.⁵ További erősítést jelentett a szűkös források mellett (a lefojtott versennyel összefüggésben, de relatíve önálló ideológiai okokból, a közösségiségnek adott primátusból is) a piaci individualizáló folyamatok korlátozása. Ez részben a nem piaci árak, részben a közös hozzáférésű, elvben homogén minőségű szükségletkielégítő rendszerek fejlesztése révén történt. Épp ezek az eszközök tették lehetővé, hogy a hatvanas évek végétől bekövetkező jelentős gazdasági növekedés nagyon gyorsan lecsurogjon, és a szegénység csökkenjen.

Szegénység az államszocializmusban

A szegénység végigkísérte az államszocializmus évtizedeit, de jellege, összetétele folyton változott. A politikai tabusítás ellenére számos olyan kutatás zajlott, amelyekből megrajzolhatók a szegénység mennyiségi és minőségi alakváltozásai (Bokor 1987, Utasi 1987, Kemény 1992). A sokféle információból kibontakozó kép azt mutatja, hogy voltak régi meg új szegények, de a maiaktól részben eltérőek. Számuk és összetételük politikai hatásokra, a gazdaság helyzetétől, a nyugdíjrendszer beérésétől vagy a munkaerőpiac méreteitől függően periódusonként változott.

A hatvanas években a „régiszegek” a háború előtről itt maradt csoportok vagy utódaik voltak. Ide tartoztak a mezőgazdasági cselédek sorsát élő állami gazdasági munkások, napszámosok, a városi alkalmi és segédmunkások; a kis települések lakói, akikhez akkor még alig ért el valami a civilizációs vívmányokból; a sokgyerekesek, főleg az egykeresős családokban; a gyermeküket egyedül nevelők; és a cigányság többsége, akik épp elhagyni készültek a régi szegény életformát, de még nem kapaszkodtak meg az új helyzetben. A hatvanas évek elején a még csak a lakosság egy részét lefedő és alacsony összegű nyugdíjak miatt az idősek nagy része is szegény volt – részben új szegény, ha nyugdíját vagy vagyonát elvették, részben tradicionális szegény, hiszen a családok többségében az öregek

⁵ Gyakran elhangzik az a bírálat, hogy a bérrendszer nem „jutalmazta a teljesítményt”. Furcsa módon a bérek munkajellegcsoportok szerinti hierarchiája nagyon hasonlított a nyugati tőkés országokban kialakuló rendszerhez – alkalmasint néhány csoport, például a bányászok kivételével.

mindig bizonytalan helyzetben voltak. Mellettük éltek további, részben új, részben régi peremcsoportok, csövesek, munkásszállásokra szoruló hajléktalanok, fogyatékosok. Mindezen csoportok együtt a hatvanas években még nagy tömeget jelentettek. Az „új szegények” a politikailag deklasszáltak, arisztokraták vagy a volt felső réteghez tartozók voltak, akik (ha nem hagyták el idejében az országot) vagyonukat és munkájukat elvesztették, az ötvenes évek elején sokukat kitelepítettek, s csupán az ötvenes évek végétől tértek vissza a városokba, de többnyire csak rosszul fizetett fizikai munkát vállalhattak. A régi és új szegények együtt a lakosság 35-40 százalékát teheték ki. Ez az akkori, egészében meglehetősen alacsony életszínvonalhoz viszonyítandó, így nagyon szűkös létfeltételeket jelentett.

A nyolcvanas évekre (a hatvanas évekhez képest) a szegények száma radikálisan csökkent. A gazdasági növekedés a több munka és kereset révén is, a szociálpolitikai „öntözőrendszer” révén is gyorsan lecsurgott. A nagyon kiszélesedett foglalkoztatás, a nyugdíjrendszer fokozatos beérése, a relatíve magas és majdnem univerzális családi ellátások, a politikai diszkrimináció tompulása legalább szűkös megélhetést és a mindennapi élet viszonylagos stabilitását biztosították mind a régi, mind az új szegények számára. Munkához majdnem mindenki hozzájutott. 1982. évi számításaim szerint 1 és 2 százalék között lehetett a férfiak körében a tényleges (nem nyilvántartott) munkanélküliség. A gazdaság (korlátozott) modernizálásával és a diktatúra puhulásával sokféle mobilitás lehetővé vált. A legmélyebb szegénységben azok éltek, akik semmilyen munkához nem jutottak, és semmilyen módon nem kötődtek a munkaerőpiachoz. A nyugdíjra nem jogosult idősök legfőljebb az időskorúak segélyéhez juthattak. A jövedelmek *teljes* hiánya is előfordulhatott. Egy többgyerekes asszony, ha férje elhagyta vagy börtönbe került, és ő maga képzetlensége vagy a gyerekek miatt nem tudott munkát vállalni, semmilyen jövedelemre nem formálhatott jogot. A rendszer tökéletesen érzéketlen volt egyéni speciális helyzetekre, tragédiákra és válságokra. Nemcsak a szociális munka, a szociális figyelem is hiányzott minden bürokráciából. A nehéz helyzetekkel – fogyatékoság, tartósan súlyos beteg ápolása, haláleset, más családi krízisek – mindenki egyénileg küzdött meg. (Már csak ezért sem illik a „paternalista” jelző a rendszerre.) A segélyezés a nem időseknél 1974-ig teljesen hiányzott, azután nagyon alacsony szinten és megalázó feltételekkel bukkant fel. Azaz a rendszer alulról továbbra is nyitott volt. A „tradicionálisan szegények” egy kisebb része, a mozdulni nem tudó, falusi vagy városi zárványokban élő mezőgazdasági vagy segédmunkások, a gyorsan csökkenő telepi cigányság egy része megmaradt szegénynek vagy szűkölködőnek (Szalai J. 2002). Az idősök helyzete relatíve javult, a sokgyermekeseké (a családi pótlék alacsony színvonala miatt) relatíve romlott. A szegénység szűkülő újratermelésében továbbra is jelentősek voltak a strukturális okok, bár a hivatalos szemlélet mindig igyekezett az okok egyéniesítésére, s ezzel a szegények önhibásként feltüntetésére (Gönczöl 1991). Az egyenlőtlenségek

mérséklődése, a szegénység csökkenése, a létbiztonság erősödése megfelelt a többség igazságérzetének. Így jól szolgálta a politikai legitimációs célt.

Hogy mekkora volt a politikai legitimáció igénye mellett az erkölcsi elem szerepe az egyenlőtlenségek és a szegénység korlátozásában, nem tudom, de létezését nem zárom ki. A politikai osztály egy része önmagára nézve nem tartotta kötelezőnek az ideológiai normákat – más része igen. Ebből a szempontból nem Kádár János szinte aszketikus puritanizmusa a mérvadó. A vezetők egy része „belülről” fogadta el a korlátozott privilegizáltságot. Sokukból hiányzott a cinizmus is, a korrupcióra való hajlandóság is. A kérdést soha senki nem vizsgálta, hiszen a diktatúra vezető rétegének differenciált megítélése nem fér el a múltat egészében elítélő új kánonban. Ennek ellenére én épp azért tartom kulcskérdésnek, mert a politikai vagy más vezető rétegek többnyire ideológiafüggő morális beállítódásának ma is óriási – és szinte feltáratlan – a szerepe.

Az újkapitalizmus strukturális viszonyai

A rendszerváltást a lényegét leginkább kifejező közhellyel úgy szoktuk jellemezni, hogy a parancsgazdaság (tervgazdaság) piacgazdasággá alakult, a diktatúra pedig többpárti parlamenti demokráciává és jogállamisággá. Mindez igaz. Strukturális szempontból azonban úgy gondolom, hogy nem a piac mint legfontosabb társadalomszervező intézmény a kulcskérdés, hanem a piacgazdaság létét lehetővé tévő jogok és viszonyok, különösen a magántulajdonhoz és a szabad szerződéshez való jog, illetve az ezen az alapon kialakuló tulajdoni és munkaerő-piaci viszonyok. A politikai és gazdasági berendezkedés felszabadította az erőforrásokért folyó küzdelmet is. Az erőterek korlátlanul szaporodhatnak, összeérhetnek és átfedhetik egymást. A tetszőlegesen körülhatárolható mezőkben az erőforrásokért folytatott individuális versengésnek nincsenek sem ideológiai, sem jogi, sem erkölcsi határai, pontosabban épp az ideológia hirdeti a határoktól megszabadulás fontosságát.

Főntebb úgy érveltem, hogy a diktatórikus államszocializmusban a teljhatalom úgy vágta szét a társadalmat a hatalommal rendelkezőkre és nem rendelkezőkre, hogy szinte nem volt köztük más kapcsolat, mint a (nem mindig látható) elnyomás. Ez a hatalmi rendszer jelölte ki, vagy legalábbis szerette volna kijelölni a strukturális viszonyok további működési módját, terepét, kapcsolódási pontjait. Strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat tulajdonosokra és a többiekre (ez a 2. ábra két fő kategóriája). A két térfél között azonban sokféle vertikális és horizontális kapcsolat van. A strukturális viszonyok változása olyasmit jelent, hogy a magántulajdon meghatározóvá vált, a politikai hatalom pedig megszűnt

domináns tényezőnek lenni. A politikacsinálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé.

A tőketulajdon mellett a munkaerőpiachoz való viszony vált a társadalmat átstrukturáló és egyben az életesélyeket a korábinál jobban differenciáló tényezővé. A két viszony együtt meghatározza, milyen módon, milyen mértékben, milyen jogcímen jut vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz. Vita tárgya lehet, hogy a tőketulajdonból adódó viszony és a munkaerőpiachoz való viszony fogalmilag elválaszthatók-e, értelmezhetők-e külön-külön. A ma legelterjedtebb nyugati osztályozások – ahogyan ez Bukodi Erzsébet e kötetben megjelenő tanulmányából kitűnik – nem tekintik a tőkeviszonyt struktúraalakítónak. Sem az általa idézett úgynevezett EGP-osztályozások, sem az egységes európai társadalmi-foglalkozási rétegséma nem utalnak arra, hogy ennek a viszonyoknak önálló strukturáló vagy réteggépző szerepe lenne. (Természetesen van számos elmélet, amely a tőkeviszonyt, sőt a tőkés társadalom osztályviszonyait állítja középpontba, mint például E. O. Wright. Ezek a közelítések azonban a nagy empirikus vizsgálatokat kevéssé befolyásolják.) A tőkeviszony empirikus elhanyagolásának egyik lehetséges oka – politikai és ideológiai okokon túl – az lehet, hogy a nyugati kutatók nem tapasztaltak meg tőke nélkül működő társadalmat. Fel sem merül bennük, hogy létezhet olyan társadalom, amelyben a munkaerőpiac jellegét nem a tőketulajdon ténye határozza meg. Még akkor sem válik reflexivitásra érdemes kérdéssé, ha intellektuálisan tudják, hogy léteztek a tőkéstől eltérő társadalmi berendezkedések. Azoknál, akik megtapasztalták az államszocializmus működését, elméletileg is másként vetődik fel a kérdés. Nem csak az igaz, hogy a volt államszocialista társadalmak nagy magántőke és önszabályozó piac nélkül működtek. (Az úgynevezett személyes tulajdont, később a kistermelői magántulajdont a rendszer vonakodva ugyan, de elméletileg és gyakorlatilag befogadta.) Még a Magyarországon máig fontos gondolat kísérletnek tekintett gazdasági reformelképzelések is egy magántőke nélkül működő piaci szabályozás elvére épültek. A társadalmi átalakulás után nem lehet egyetlen modelltől sem „kifelejteni”, hogy a tőkeviszony – alkalmasint épp a munkaerőpiac működésére való hatása révén – alapvető struktúraképző viszony. Ezeket az elvi kereteket mutatja be a 2. ábra.

Az ábra érzékelteti mind a tőkével rendelkezők, mind a tőkével nem rendelkezők óriási differenciáltságát. A tőkések között elkülönülnek a kisebb vagy nagyobb tőkével rendelkezők. A nagytőkések külön „kaszt”. A kis- és középvállalkozók között vannak konszolidálódott „középpolgárok” és vergődő kényszervállalkozók. A tőkével nem rendelkezők helyzete attól függ, hogy találnak-e helyet a munkaerőpiacon vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. Közöttük számos csoport különíthető el. Az alábbi csoportosítás annak a komplex folyamatnak a sajátosságait igyekszik kifejezni, amelynek során gyengültek azok a

szociális jogok és munkajogok, amelyek a 20. század elejétől megteremtették a munka biztonságát és méltóságát (Castel 2005). A jogok gyengülése ugyanis aláássa a forrásokért folyó küzdelem eszközeit, valamint a munka méltóságát (ami maga is erőforrás). Az elvileg elkülönülő csoportok (ahogy ezt már másutt megírtam, 2005a) a következők:

1. Tőkések, önálló jogi személyiségű vagy/és másokat foglalkoztató vállalkozók, erős piaci helyzetű, részben önfoglalkoztató szabadfoglalkozásúak.
2. Stabil alkalmazotti státusúak, akiknek határozatlan idejű vagy hosszabb távú határozott idejű szerződésük van az elsődleges (törvényes, „fehér”) munkaerőpiacon. Így van munkajogi védetségük, erős szociális jogaik, kiszámítható jövedelmük és nyugdíjuk.⁶ Ez így együtt egyetlen más csoportra sem igaz. Igaz, a munkajogok erodálásával a határozatlan idejű szerződések biztonsága gyengül.
3. A tőke nélküli önfoglalkoztatók közül azok, akiknek nincs ugyan sem tőkéjük, sem alkalmazotti státusuk, sem alkalmazottjuk, és nem „jogi személyek”, de valamilyen többé-kevésbé stabil helyzetű munkáltatóval (gyakran valamilyen állami képződménnyel) havonta ismétlődően megkötött vállalkozói szerződésben állnak. A munkavállaló jogai, társadalombiztosítási védetsége ilyenkor csorbulnak, de még mindig erősebbek, mint ha feketén vállalna munkát. Az ilyen szerződések munkajogilag nem, de az adott szó jogán mégis valamennyire stabilnak tekinthető megélhetést nyújtanak, ameddig a jogalkalmazó a jogszerűtlenség fennállását elnézi vagy megtűri.
4. Azok, akik korábbi munkaviszonyuk jogán társadalombiztosítási ellátásra (rokkantnyugdíj, korai, előrehozott, korengedményes nyugdíj, táppénz, gyed, munkanélküli, illetve álláskeresői járadék vagy támogatás) jogosultak. Ezek az ellátások legalább a minimális megélhetést valamennyire biztosítják, bár az aktív keresetektől fokozatosan leszakadnak. (Erre a nyugdíjaknál „garancia” a svájci indexelés, más ellátásoknál a fokozatosan bevezetett plafonok, gyöngülő jogosultságok.) Mégis, privilegizált helyzetet jelentenek, amennyiben legalább kiszámíthatók, és nem jogfosztók.
5. Azok, akik alkalmazásban vannak a nyílt munkaerőpiacon, de csak határozott idejű szerződésük van, foglalkoztatásuk rendszertelen vagy „atipikus” (amely fogalomba a részmunkaidőtől a teljesen esetleges munkaerő-kölcsönzésig, közmunkákig vagy napszámig minden belefér). Ebbe a csoportba tartoznak azok a tőke nélküli önfoglalkoztató vállalkozók is, akiknek (a 3. csoportba soroltaktól eltérően) nincs rendszeres szerződésekre kilátásuk. Noha fő jövedelemforrásuk a

⁶ Ebben az összefüggésben is, és persze a egész modell szempontjából is meg kellene vizsgálni az állam mint speciális, saját jelentős tőke nélküli nagyfoglalkoztató szerepét.

„vállalkozásuk”, valójában kényszervállalkozók, akik alkalmi, esetleges szerződésekből, vergődő kis üzletekből vagy műhelyekből élnek.

6. Azok, akiknek csak a fekete vagy szürke (nem legális) munkaerőpiacon van helyük, vagy egyáltalán nincs munkaerő-piaci helyük, azaz ellátásra nem jogosult munkanélküliek. Ez a két kategória gyakran összemosódik. A munkanélküliek ugyanis, még ha sikeresen kiharcolják is egy időre a munkanélküli, illetve álláskeresési támogatást vagy segílyt (ami harmaduknak sem sikerül), nem tudnak belőle megélni. Fekete munka nélkül a munkanélküliek élethelyzete minden léthatár alatt lenne (Szalai J. 2004).

Az 5. és 6. csoport megélhetése bizonytalan. Munkajogaik gyengék vagy egyáltalán nincsenek, ami teljes kiszolgáltatottságot jelent. Nem csak az elfogadható megélhetési szinthez nincs joguk, hanem gyakorta a léthez sem.

Mínt hogy a munkaerőpiac ilyen jellegű közelítése nem általános, csak közelítő becsléseket tudtam készíteni arról, melyik csoportba hányan tartozhatnak. A céloom főleg az volt, hogy a szoros vagy gyenge munkaerő-piaci kötődéseknek legalább a nagyságrendjét fel tudjam becsülni. (A becslést a 2000. és 2001. évre vonatkozó adatok alapján végeztem, a munkaképes korú népességre – 60 éven aluli férfiak, 55 év alatti nőkre – vonatkozóan.) A becslés bizonytalan, sok információ hiányzik. Az adatok valószínűleg túl magasnak mutatják a jó helyzetűek arányát, de így is figyelemfelkeltőek. A munkaképes korúak száma (diákok nélkül) 5,4 millió volt. 70 százalékuk foglalkoztatottnak számít. E magasnak tetsző arány ellenére alig felüknek elfogadható a munkaerő-piaci helyzete. A korosztály harmada csak gyenge szálakon vagy sehogy sem kapcsolódik a munkaerőpiachoz, és további 17 százalékuknak csak szerzett jogai vannak, aktív státusuk nincs (1. táblázat).

Bukodi Erzsébet és munkatársai vállalkoztak arra a Központi Statisztikai Hivatalban, hogy ezt az új struktúrát modellezzék, és érvényességét empirikusan is megvizsgálják (Bukodi et al. 2005, Bukodi E. ebben a kötetben). Tudatosan ötvözték a modernizált foglalkozási csoportosítást és a tőkés piacgazdaságot specifikusan jellemző kritériumokat. „A klasszifikáció kialakításakor alapvetően két forrásra támaszkodtunk: az Európai Statisztikai Hivatal szakértői javaslatára [...], amely egy egységes európai társadalmi-foglalkozási rétegséma kialakítását célozza [...], valamint az újkapitalista társadalomszerkezet Ferge-féle megközelítésére.”

A vállalkozás sikeres új osztályozást hozott létre, amely tudomásom szerint először kombinálja empirikus kutatásban a tőkeviszonyt, a munkaerőpiachoz való viszony számos elemét és a „munkajellegcsoportok” hagyományos, a modern munkamegosztásokban jelen lévő olyan összetevőit, mint a hatalmi-döntési pozíció, a szakképzettség stb.

A kísérlethez nem álltak rendelkezésre e célra készült adatforrások. Az új modell készítőinek mégis sikerült fontos eredményekre jutniuk több nagy

statisztikai minta másodelemzésével Az új osztályozás alapján kapott eredmények sajnos nem hasonlíthatók össze az 1962. évi rétegződési modellel, többek között azért, mert a statisztikák egyénekre, nem pedig háztartásokra vonatkoznak. (A mai hivatalos statisztikai szemléletből hiányzik a törekvés hosszú idősoros összehasonlítható adatbázisok kialakítására). A jelenlegi helyzet értelmezéséhez azonban nagyon sokat segítenek. Bukodi és kollégáinak tanulmányai sok részletre felhívják a figyelmet. Itt csak egy-két összefoglaló eredményt emelek ki.

A közölt információk lehetővé teszik a társadalmi-foglalkozási rétegek jellemzését életmód vagy fogyasztási státus szerint. Az életmódjellemezőkből a kutatók klaszteranalízissel csoportosítást hoztak létre, amelyre alkalmazhatónak érezték olyan jelzőket, mint „konzisztensen magas státusúak”, „felső középréteg”, „jó lakású” vagy „szabadidő-orientált kisegyszisztenciák”, „jó lakású szegények” stb. Annyi bátorságot vettem magamnak, hogy összevontam a különböző jellegzetességeket mutató középrétegeket, kisegyszisztenciákat, szegényeket. A 2. táblázat és 3. ábra azt mutatja meg, hogy milyen az egyes társadalmi-foglalkozási rétegek összetétele az így jellemzett fogyasztói státusok szerint.

A következtetés elég kézenfekvő. A társadalom nagyon sokat számít – a tulajdon, a munkaerő-piaci helyzet és a munkajelleg egyaránt. Nemcsak a szélek alakulnak jellegzetesen: a nagyvállalkozók kétharmada a legjobb fogyasztási státusúak közé tartozik, a munkaerőpiacról kiszakadók kétharmada a szegények közé. A köztes csoportoknál is markánsan kirajzolódik az életmód-hierarchia, illetve az, hogy néhány csoport vagy még nem tisztult le, vagy mindig is nagyon vegyes lesz. A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági vállalkozók fogyasztási státus szerinti eloszlása szinte egyenletes, valószínűleg azért, mert vannak – és lesznek – közöttük sikeresek és sikertelenek. Két viszonylag jelentős foglalkozási csoportnál (alsó szintű vezetők, magasan képzett munkairányítók, illetve alsó szintű értelmiségiek, magasan képzett technikusai foglalkozásúak) viszont azért nincsenek jellegzetes fogyasztási csoportok, mert a kategóriák még nem tiszták. Persze gondolhatjuk, hogy épp ezekben a csoportokban tört előre a szabad vegyértékeket dúsan kínáló posztmodernizmus. Ennél azonban valószínűbb, hogy a munka jellegét és körülményeit tekintve fekete dobozokról van szó. Nem tudjuk, hogyan hat a társadalmi, fogyasztási helyzetre, milyen szektorhoz tartozik a munkáltató, külföldi-e vagy belföldi, mennyi fizikai és szellemi erőfeszítést igényel az adott munka, és így tovább. Különösen keveset tudunk arról, hogy egy sor, például informatikával összefüggő – látszólag irodai és szellemi – szolgáltatás milyen fizikai igénybevételt jelent. Vagyis ezeknek a csoportoknak nem az életforma-választása szabadabb másoknál, hanem társadalmi kötöttségeik természete homályos.

Végeredményben azonban úgy tűnik, hogy a régi és az új, az általában a modernitáshoz, illetve a specifikusan a tőkés gazdasági szerkezethez kötődő

strukturáló tényezők együttesen elég jól leírják a mai társadalmi struktúrát. A korábbi „munkajellegcsoportok” nem veszítették el strukturáló érvényüket, de szerepük csökkent. Igaz, a mai kategóriák úgy is összevonhatók, hogy a régi társadalmi-gazdasági kategóriákhoz érzünk vissza – és számos hazai és nemzetközi összehasonlító kutatáshoz ilyesmire szükség is lesz. Egyelőre azonban inkább azt az örömteli fejleményt regisztrálom, hogy elkezdődött a valóban struktúraformáló erők megjelenítése statisztikai osztályozásban.

A rendszerváltás utáni egyenlőtlenség és szegénység

A strukturális viszonyok nem határozzák meg egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét. Nincs fordított analógia az államszocializmushoz képest. Arról azt állítottam, hogy a hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi az egyenlőtlenségek alakulásáról. A tőkeviszony dominanciája mellett mindkét szempontból nagy a változatosság, egyik érték alakulása sem kiszámítható vagy predeterminált. A szabadságjogok általában erősebbek, az egyenlőtlenségek többnyire nagyobbak, mint az államszocializmusban, de mindez függ a történelmi időszaktól és a konkrét társadalomtól. A piacgazdaságból nem következik sem a polgári, sem a politikai szabadságjogok csorbítatlansága – kivéve a majdnem mindig tiszteletben tartott magántulajdonhoz való jogot. A tőkés piacgazdaság köztudottan összefért már fasiszta vagy katonai diktatúrákkal. Ezek ideológiailag nem tagadták, de tényszerűen sokaknál lábbal tiporták – a többi jog mellett – a magántulajdonhoz való jogot is. Az utolsó évtizedek fejleményei egyelőre azt sejtetik, hogy a globalizálódó piacgazdaság kikényszeríti a (legalább formailag) demokratikusabb hatalmi viszonyokat.

Az egyenlőtlenségek léte a tőkeviszonyból következik, mértékük azonban nem előre meghatározott. A 19. és 20. századi, de főként a második világháború utáni Nyugat-Európa története végül is arról szólt, hogyan lehet az egyenlőtlenségeket kordában tartani a szabadságok túlzott csorbítása nélkül, alkalmasint bizonyos szabadságok bővítésével. Az eszközök közül a legfontosabbak a magas szintű és progresszív adóztatás, az erős munkajogok, valamint az erős és univerzálisan érvényesülő szociális jogok voltak és maradtak. Az európai jóléti modell lényege tehát az erős jogok. Ez vezethet jelentős újraelosztáshoz, de végzetes leegyszerűsítés a központosított újraelosztás nagyságában látni a modell központi elemét. Ez a modell a második világháború utáni évtizedekben megerősödött, és igen jó – noha országonként változó – eredménnyel működött.

A hetvenes évektől a piaci erők elkezdtek átalakítani a háború utáni jóléti és egyenlőtlenségkorlátozó konszenzust. A piac vezető erői gátlás nélkül küzdenek a piac egyeduralmáért, a közösségi és szolidarisztikus intézmények

ellen, a korlátlan egyéni érdekérvényesítésért, a piaci fundamentalizmusért. Az egyenlőtlenségek gyors ütemben nőttek az országok többségében, noha a jóléti rendszerek még mindig tompítják a korlátlan piac törekvéseit.

A rendszerváltás során két mozgás időben egybeesett. Az egyik – globálisan jelentkező – mozgás, a neoliberais (piaci fundamentalista) lendület, 1990 táján nagyjából a csúcspontján volt. A piac felszabadításának programjában szerepelt mind a közösségi jóléti rendszerek leépítése a választás szabadsága nevében, mind a munkajogok gyengítése a munkaerőpiac felszabadítása érdekében. A másik mozgás a rendszerváltó országokban érvényesült. Ezekben az országokban a lefojtott struktúrában elnyomott érdekek követeltek érvényesülést. Szabaddá vált az erőforrásokért folyó verseny mind az egyes mezőkben, mind a mezők között. A korábban leginkább lefojtott érdekek között az egyik legfontosabb a tulajdonosi, gazdagodási érdek volt, amely most hirtelen érvényesíthetővé vált. Ennek az érdekérvényesítésnek a neoliberais ideológia szinte erkölcsi alapot adott. Azt hiszem, a két folyamat egyidejűsége, ha tetszik a két hullám amplitúdójának egymásra halmozódása magyarázza, hogy az egyenlőtlenségek növekedése rohamossá válhatott, és semmilyen jogi, politikai vagy erkölcsi gátba nem ütközött. A következmény a nemzeti vagyon jelentős részének szélsőségesen egyenlőtlen egyéni kisajátítása és a csökkenő társadalmi össztermék korábbinál sokkal egyenlőtlenebb eloszlása volt. Ezzel egyidejűleg megjelent a tömeges munkanélküliség, a többség szegényedése, új létbiztonsághiányok tömege.

Ami az egyáltalán mérhető jövedelmi egyenlőtlenségeket illeti, a két szélső tized közti szorzó Magyarországon 1987-ben kevesebb, mint ötszörös volt, 2000-ben pedig közel nyolcszoros. Elméleti alapon én azt valószínűsítettem, hogy ha nem történik különösebb erőfeszítés, akkor az egyenlőtlenségek és a szegénység tovább nőnek (Ferge 2005a). Az utolsó néhány év adatai azt látszanak alátámasztani, hogy az egyenlőtlenségek növekedése megállt vagy egész enyhén megfordult⁷ (3. táblázat). Az ember ritkán örül annak, ha téved. Ebben az esetben nagy örömmre szolgálna, ha előrejelzésem hosszabb távon is rossznak bizonyulna.

Az egyenlőtlenségek és a szegénység összefüggnek, hiszen a szegénység az egyenlőtlenség egy formája. Mozgásuk azonban valamennyire szét is válhat, nem utolsósorban azért, mert a szegénységnek számtalan formája és mértéke van. A nyolcvanas évek óta kisebb-nagyobb rendszerességgel végzett kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a szegénység a kilencvenes

⁷ Rossz irányú vita kezdődött el a Társi 2005-ös Monitor felvételének értelmezéséről. A kormány számára megnyugtató lehet, hogy az adatok az utolsó 2-3 évben nem romlottak. Ám a változások nem annyira szignifikánsak és nem annyira egyértelműek, hogy akár kormányzati, akár ellenzéki sikerként vagy kudarcként lehessen őket értelmezni. Annál kevésbé, mert a kormányzati cselekvések átfutási ideje nem néhány hónap, sőt nem is csak 1-2 év. Egyelőre arról sincs elemzés, hogy a változások mennyire következnek tudatos kormányzati beavatkozástól, és mennyire tekinthetők „spontánnak”.

évek közepéig többszörösére nőtt. Azóta az arány valamelyest csökkent, azaz a szegénység talán nem terjed tovább (4. táblázat).

A szegénység és kirekesztettség fenyegetése a réteghierarchia (talán részben osztályhierarchia) alján a legérzékenyebb. A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek kevés az anyagi és szimbolikus erőforrásuk, illetve akik elvesztették a munkaerőpiaccal való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkahiány következtében a szegények között most először új csoport jelent meg Magyarországon: olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdték felnőtt életüket, és gyermekeik nem ismernek más életet, mint amit a szegénység és reménytelenség alakít (Simonyi 1999). A munkahelyekért folyó versenyben a romák a legnagyobb vesztesek. Elvesztették azt a megkapaszkodási pontot, amelyet olyan nehezen szereztek meg az előző rendszerben.

A szegényedés egy további oka a bérek és árak közötti egyensúly megbomlása az ártámogatások gyors visszavonásával. A lakásköltségek emelkedése eladósodást és a lakhatási biztonságot hiányát, szélső esetben a hajléktalanságot hozta magával. A közlekedési költségek drágulása az iskolázás és munkavállalás akadályává. A közszolgáltatások piacosítása és a közfeladatok visszavonása egyre inkább igazolja azt a régóta megfogalmazott félelmet, hogy a hálózatok megkettőződnek egy fizető és egy rosszabb minőségű ingyenes rendszerre.

A fel- vagy elszabaduló egyenlőtlenségek társadalmilag legsúlyosabb következménye a legszegényebbek, közöttük a romák kirekesztése. Ennek egyik megjelenési formája a szegregáció. Magyarországon folyamatosan erősödik a lakóhelyi szegregáció, és ezzel a települési lejtő mind meredekebbé válik. Az iskolák közötti szegregáció a világon az egyik legmarkánsabb. Ennek legfontosabb oka a „szabad” iskolaválasztás, amely lehetővé tette a körzeten kívüli iskolák korlátlan használatát, körzeten belüli gyerekek elutasítását. A fizető magániskolák létrehozásának lehetősége még némileg erősítette a szegény és jobb módú gyerekek szétválasztásának folyamatát⁸ (Kertesi–Varga 2005, Kertesi 2005).

Adatszerűen a leginkább veszélyeztetett csoportok a romák, akiknek 2002/3-ban több mint kétharmada szegény volt. A szegények többsége (tévedések elkerülése érdekében hangsúlyozom) persze nem roma. A legszegényebb harmadban a romák aránya mintegy 20 százalék volt 2002-ben (Darvas et al. 2002). A 2005-re vonatkozó Tárki-*Monitor* a roma szegénységárány jelentős zuhanását jelzi, de ezt az adatot én további megerősítésig fenntartással fogadom. (Saját, még feldolgozás alatt álló felvételünk mutat valamelyes javulást, de messze nem ilyen arányút.) A szegénység aránya az átlagos többszöröse volt a kisgyermekes és

⁸ Valóban szegény-, és nem csak romaproblémáról van szó. Bass László (2005) kutatásai szerint a rossz falusi iskolából a jobb módú cigányok és nem cigányok egyaránt elviszik a gyerekeiket a következő település jobb iskolájába.

sokgyermekes családokban, a gyermeküket egyedül nevelőknél, a munkanélküliek, az alacsony iskolai végzettségűek körében és olyan – statisztikailag nem mért – csoportoknál, mint a súlyos fogyatékos gyermeket nevelők (5. táblázat).

Bizonytalanabbak az ismereteink a szegénység mélységéről. Miközben a szegénység nem szélesedik, sok információ szerint a családok egy részében mélyül. és egyre reménytelenebb a szűkölködés (Darvas et al. 2002, 3Sz Gyorsjelentés). Sokféle kutatásunk felhasználásával itt kísérletet teszek arra, hogy körülírjam a szegénységben élők különböző csoportjait és arányukat az össznépességben. A szegénységben és peremén vagy árnyékában élők együtt (becslésem szerint) a népesség mintegy 40 százalékát teszik ki. A különböző statisztikák ennek nem mondanak ellent. Bukodi adatai alapján például 35 százalék körül van a szegények aránya a 18–74 éves népességben. A teljes népességben az arány nagyobb lehet. Többek között a gyerekek (18 éven aluliak) között a felnőtteknél nagyobb a szegénység aránya. Egyetlen ismert statisztika sem terjed ki továbbá a hajléktalanokra, a biztos hajlék nélkül hajszolódókra, a gyakran a kirekesztettség körülményei között élő intézményi lakókra. A szegények gettói többnyire alulreprezentáltak.

Az általam készített becsült csoportosításban fontos a megkülönböztetés a további lecsúszással fenyegető és reménytelen, a stagnáló és az átmeneti szegénységben élők között. A kutatók és szociális munkások tapasztalatai arra utalnak, hogy az első csoportokban a szegénység gyakran tovább mélyül, mert elfogytak az anyagi, fizikai, pszichés tartalékok, és önmagukat élik föl az emberek, míg a többi csoportban inkább a sivárság a fájdalmas (4. ábra).

Az utolsó néhány évben már történtek bizonyos erőfeszítések a szegénység csökkentésére (például a minimálbér emelése, a 13. havi nyugdíj bevezetése, az ápolási díj kiterjesztése, a lakásköltségek és -adósságok jobb támogatása, a gyermekek kedvezményes étkezése). 2006-tól újabb intézkedések lépnek életbe, például egy igazságosabb családtámogatási rendszer vagy a szociális minimum bevezetése. Ugyanakkor voltak és vannak ellentmondásos lépések is, például a munkanélküli járadék átalakítása álláskeresői támogatássá, a réginél rosszabb feltételekkel (Ferge 2005b). Vagyis folyik a harc az előnyök növeléséért és a szegények kiszorításáért, de a politika e harc kimenetelét valamennyire befolyásolni kezdte.

Következtetés

A struktúrát formáló erők átalakulása nyomán ugrásszerűen nőttek az anyagi – jövedelem-, vagyon-, életfeltétel- – egyenlőtlenségek. Ezek mélyen befolyásolják a szegények és gyermekeik fizikai és társadalmi életesélyeit. 2000 táján a gyerekek-fiatalok mintegy ötöde olyan kevés tudással és felkészültséggel lépett ki az iskolából, hogy szinte reménye sincs tisztas

munkára. Ha nem történnek határozott lépések, a szegénység újratermelésének megakadályozására, egy generáción belül baj lesz a gazdasági és társadalmi fenntarthatósággal. Nem lesznek elegendőek, akik a modern technikát működtessék, akik a növekvő számú idős és állástalan fenntartásának forrásait megtermeljék. A túlzott egyenlőtlenségek veszélyeztetik a demokráciát – feszültségeket és erőszakot gerjesztenek, eltompítják a közügyek iránti érdeklődést, csökkentik a társadalmi részvételt, torzítják a szabadságot. Ugyanakkor minden tapasztalat azt igazolja, hogy olyan egyenlőtlenségcsökkentő, kirekesztésellenes törekvések, amelyek nem ütköznek a többség érdekeivel, és nem járnak a szabadság súlyos korlátozásával, legitimálhatók. Hogy ezek a törekvések mennyire lehetnek tartósak és hatásosak, azon múlik, felismeri-e a közösség saját hosszú távú érdekeit, és tud-e, akar-e a politika ezek érdekében kiegyezni az erősebb ellenérdekekkel. A kimenetel részben az érdekeken, de másik részben az értékeken és erkölcsökön múlik – első rendben azok felelőssége, akiknek módjuk van a döntéseket és kimenetüket befolyásolni.

Irodalomjegyzék

- Bass László 2005. *Egy év. Szociális problémák változása egy hátrányos helyzetű kistérségben* (Szécsényi kistérség)
- Bokor Ágnes 1987. *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bukodi Erzsébet – Altorjai Szilvia – Tallér András 2005. *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Castel, Robert 2005. A társadalmi biztonság elvesztése. *Esély*, 2005. 4–6. sz.
- Featherstone, Mike 1995. *Undoing culture. Globalization, Postmodernism and Identities*. London, Sage.
- Ferge Zsuzsa 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa 2002a. A társadalom, amelyben élünk. *Mindentudas Egyetem*, <http://www.mindentudas.hu/ferge/index.html>
- Ferge Zsuzsa 2002b. Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz., 9–33. o.
- Ferge Zsuzsa 2005a. Ellenálló egyenlőtlenségek. (A mai egyenlőtlenségek természetrajzához.) *Esély*, 4. sz., 3–41. o.
- Ferge Zsuzsa 2005b. 100 lépés program – Ellentmondásos előrelépések. *Egyenlítő*, 5. sz. (november), 2–10. o.
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes – Tausz Katalin 2002. *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Budapest, Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda.
- Gönczöl Katalin 1991. *Bűnös szegények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kemény István 1992. A szegénységről. In: uő: *Szociológiai írások*. Szeged, Replika, 79–84. o.
- Kertesi Gábor 2005. *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kertesi Gábor – Varga Júlia [2005]: *Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 1. sz.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2005. *A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Simonyi Ágnes kutatásvez. 1999. *Tizenegy falu, ötvenöt család*. Budapest, Jövő Munkahelyeiért Alapítvány – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.

Szalai Erzsébet 2001. *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.

Szalai Júlia 2002. A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz., 34–50. o.

Szalai Júlia 2004, 2005. A jóléti fogda. *Esély*, 2004. 6. sz., 19–36. o.; 2005. 1. sz., 3–32. o.

Szociális Szakmai Szövetség (3SZ) 2003. *Gyorsjelentés a szegényedéstről*. Budapest, Szociális Szakmai Szövetség, 82. o.

Tárki 2005. december. Monitor: *Jövedelem, szegénység, elégedettség*. (Előzetes adatok).

Utasi Ágnes szerk. 1987. *Peremhelyzetek*. Rétegződésmodell-vizsgálat. Budapest, VIII. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Valuch Tibor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.

Wright, Erick O. 1997. *Class Counts. Comparative studies in Class analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.

1. táblázat

A munkaképes korú népesség megoszlása munkaerő-piaci csoportok szerint, diákok nélkül.
2001 és 2002 évi adatok alapján saját becslés

Munkaképes korúak (15–59 ffi, 15–54 nő)	Fők száma, ezer	Százalékos arányok
Összes fő, diákok nélkül	5406	100%
Összes foglalkoztatott	3719	(69%)
ÖSSZES munkaképes korúból:		
<i>Relatív biztonságos helyzetű</i> (felső határon lévő becslés),		
Együtt :	3945	73%
<i>Ebből: Stabil alkalmazott és jogi személyiségű vagy alkalmazottat tartó vállalkozó (1., 2., 3. csoport)</i>	3019	56%
<i>Társadalombiztosítási ellátást kapó (4. csoport)</i>	926	17%
Ebből: Nyugdíjas	508	9%
Gyes, gyed	298	6%
Munkanélküli járadékos	120	2%
<i>Bizonytalan helyzetű és munkaerőpiacon kívül</i> (alsó határon lévő becslés)		
Együtt :	1461	27%
<i>Atipikus, meghatározott idejű szerz., segítő családtag (5. csoport)</i>	400	7%
<i>0 alkalmazott, nem jogi személyű vállalkozó (5. csoport)</i>	300	5%
<i>Munkaerőpiacon kívül van (6. csoport)</i>	761	14%
Ebből: Regisztrált munkanélküli, nincs járadék	244	5%
Egyéb inaktív	517	9 %

Forrás: Fazekas 2002, 246., 265. o.

Laky 2003, 43., 49., 52., 53., 102., 105 o.

2. táblázat

Társadalmi-foglalkozási rétegek megoszlása fogyasztási-életmód csoportok szerint (18–74 éves személyek)

Társadalmi – foglalkozási réteg	Felső középréteg	Középréteg	Kisegzisztenciák	Szegények	Összesen	N
Nagy- és középvállalkozók	67	26	7		100	54
Felső- és középszintű vezetők	36	36	18	10	100	351
Magasan képzett értelmiségiek, szakértők	41	29	21	9	100	439
Alsó szintű vezetők, magasan képzett munkairányítók	27	28	26	19	100	848
Alsó szintű értelmiségiek, magasan képzett technikus foglalkozásúak	26	31	27	16	100	1352
Technikus, irodai, szakképzett szolgáltatási foglalkozásúak	15	25	31	29	100	3079
Kisfoglalkoztatók	35	39	16	10	100	269
Nem mezőgazdasági egyéni vállalkozók	20	35	23	22	100	591
Mezőgazdasági egyéni vállalkozók	14	34	24	29	100	135
Közvetlen termelés-irányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	10	20	33	37	100	2217
Betanított munkát végzők	6	18	31	45	100	3476
Egyszerű – szakképzetlen – munkát végzők	3	11	31	55	100	1618
A munkaerőpiacról kiszakadók	8	10	22	60	100	556
Nyugdíjasok, inaktívak, akik sohasem dolgoztak	4	15	32	49	100	232
Átlag	14	22	29	35	100	15217

Forrás: Bukodi et al. 2005, 250. o. Saját összevonás

3. táblázat Jövedelemegyenlőtlenségi mutatók, 1987–2005

	1987	1992	1996 (KSH 1995)	2000	2003	2005 (KSH 2004)
Felső tized átlagjövedelme hányszorosa az alsó tized átlagjövedelmének						
Tárki 2005	4,6	6,0	7,5	7,6	8,1	7,6
KSH 2005	4,6	-	7,5	-	-	7,5
Gini egyenlőtlenségi mutató						
Tárki 2005	0,24	0,27	0,30	0,31	0,32	0,31
KSH 2005	0,24	-	0,30	-	-	0,31

Források: Tárki 2005, 37. o., KSH 2005, 13. o.

4. táblázat Szegénységi ráta: az átlagos évi jövedelem fele alatt élők aránya

Év	Arány, százalék
2000	14,6
2001	14,4
2003	15,9
2005	15,7

Forrás: Tárki 2005, 43. o.

5. táblázat

Szegénységi arányok, az átlag fele alatt élők arányának szegénységi kockázatai egyes demográfiai és társadalmi csoportokban. (Hányszoros a szegénység esélye az átlagoshoz képest). Ekvivalens jövedelem alapján, 2001–2005

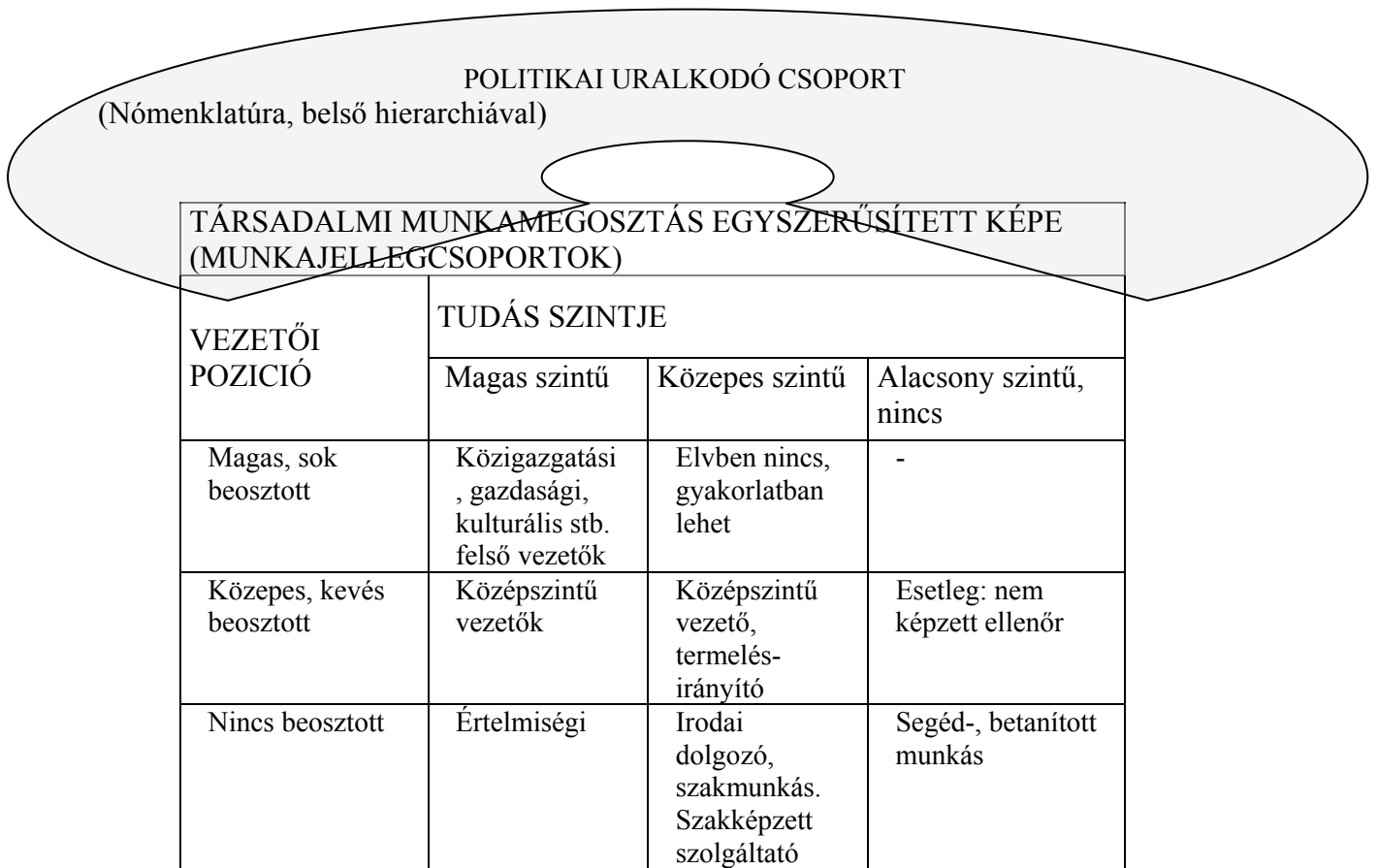
Csoport	2001	2005
Átlag	14,4	15,7
Ennek hányszorosa a szegénységi kockázat:		
0 gyerek	0,6	0,6
1 gyerek	1,0	0,8
2 gyerek	1,4	1,4
3 és több gyerek	2,8	2,6
Egyedülálló szülő gyermekkel	3,7	3,1
A háztartásfő nem roma	0,8	0,9
A háztartásfő roma	5,6	3,3 (?)

Forrás: Tárki 2005, 44. o.

ÁBRÁK

1. ábra

Az államszocialista struktúra vázlata

Ferge 2002

2. ábra

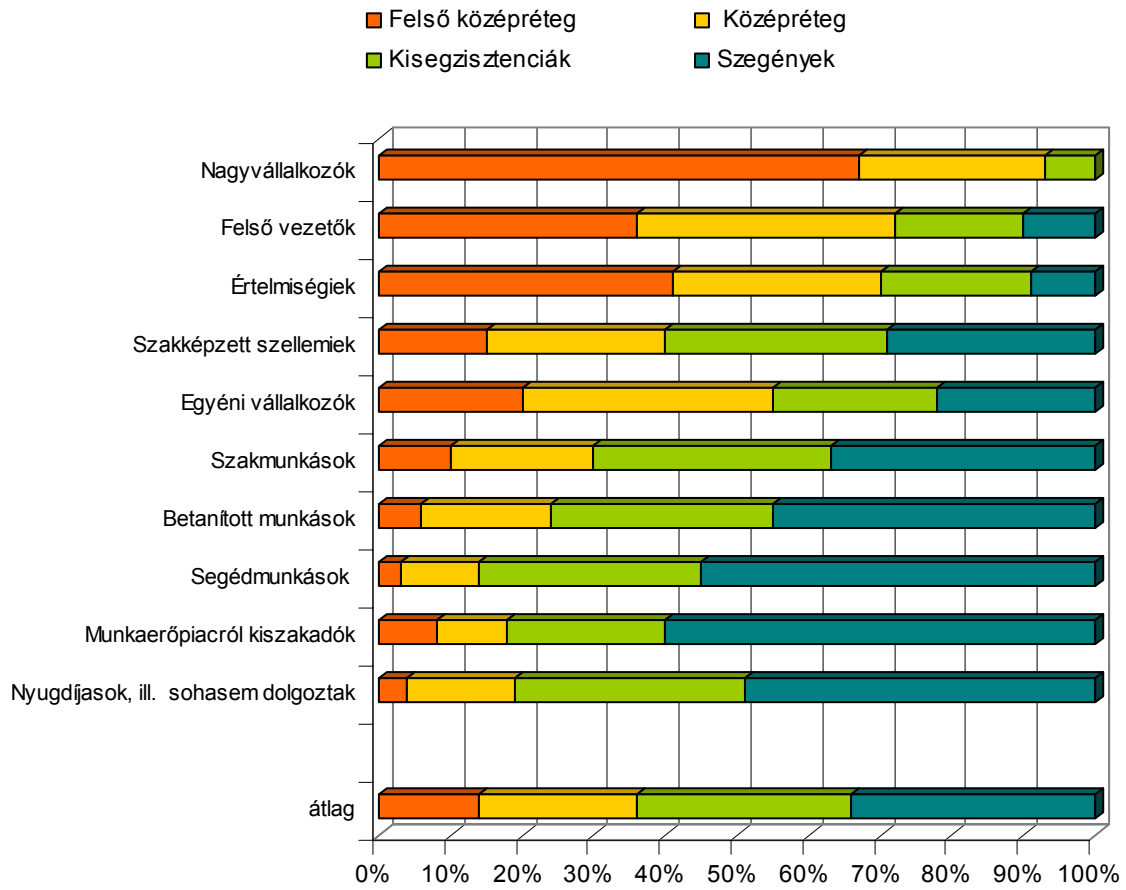
A tőkeviszony és a munkaerő-piaci hely körül kialakuló strukturális viszonyok

TŐKETULAJDONOSOK		TŐKE NÉLKÜLIEK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma *	Társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	Munkaerőpiachoz való viszony, ill. munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport, (struktúrában elfoglalt hely)
Sok	Nagytőkés, nagyvállalkozó (felső osztály)	Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály)
Közepes	Közép-kisvállalkozó (középosztály)		Középen: szakember, középvezető (középosztály)
			Lent: Szakképzetlen munkás, alkalmazott (Alsó osztály?)
Kevés	Önálló, önfoglalkoztató (középosztály, „kispolgárság”)	Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, „számlára” dolgozó	A munkamegosztás szinte bármely posztján
		Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	Lent: alkalmi vagy fekete munkás (Alsó osztály?)
Nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória)	Kis, bizonytalan kényszervállalkozók. (Alsó osztály?)	Korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre	Korábbi helytől függ
		Nincs munkaerő-piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Lent, kiszoruló (Alsó osztály?)

Ferge 2002

** A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes. Az ábra egyszerűsít.

3. ábra
 A 18–74 évesek megoszlása fogyasztási csoportok szerint, foglalkozási rétegenként

4. ábra

Kísérlet a szegénység mélységének jellemzésére
A szegénység vagy közel-szegénység különböző szintjein élők becsült aránya a népességben belül

	Népességben belüli arány, % BECSLÉS!	Kik ők? Példák	Mit jelent a szegénység – legszélsőségesebb forma a csoportban
Nyomorban élők	5%	Hajléktalan; tartósan munkanélküli; nyomortelepen élő aktív kereső nélküli család	Gyakori éhség; elemi létfeltételek, víz hiánya
További lecsúszással fenyegetett szűkölködők	15%	Hátrányos helyzetű településen, szegénytelepen él, nincs a családban piacképes tudás; egyedül élő özvegyi nyugdíjas; rokkantnyugdíjasok egy része	Alapvető szükségletek egy része kielégítetlen (kényszerválasztás evés, lakásfenntartás, gyógyszer között); nincs beruházás gyerekek jövőjébe; lakás szegény- vagy cigánytelepen
Stagnáló szűkösen élők, kevés kilátás javulásra	15%	Nincs a családban piacképes tudás – az országban bárhol; Ugyanez, 45 éven felül; egyedül élő nyugdíjas átlagos nyugdíj alatt;	Mindenből kevés vagy hiány van; örömrre nem jut
Átmenetileg szegények	5	Sokgyerekes család egy átlagos keresővel; Munkanélküli a háztartásban; gyes	Szűkösség van
Összesen	40%		